

Зацверджана
Працікол пасяджэння абласной
творчай групы настаўнікаў
беларускай мовы і літаратуры
ад 09.09.2024 № 1

ПРАГРАМА
па падрыхтоўцы да ўдзелу ў рэспубліканскай алімпіядзе
ўдзельнікаў абласнога рэсурснага цэнтра
па вучэбных прадметах “Беларуская мова” і “Беларуская літаратура”
для вучняў X класа

ГЛАВА 1
АГУЛЬНЫЯ ПАЛАЖЭННІ

1. Вучэбная праграма прызначана для X класа ўстаноў адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы агульнай сярэдняй адукацыі.

2. **Мэта** – падрыхтоўка вучняў да ўдзелу ў рэспубліканскай алімпіядзе па вучэбных прадметах «Беларуская мова» і «Беларуская літаратура».

3. Задачы:

паглыбіць і сістэматызаваць веды вучняў па ўсіх раздзелах мовазнаўства (фанетыцы, арфаэпіі, арфаграфіі, лексікалогіі, фразеалогіі, словаўтварэнні, марфалогіі, сінтаксісе, стылістыцы);

развіваць моўную кампетэнцыю вучняў;

удасканаліваць уменні і навыкі выканання нестандартных заданняў;

развіваць аналітычныя ўменні;

актывізаваць лінгвістычную цікаўнасць, творчую мэтанакіраванасць, самастойнасць пры выкананні заданняў;

развіваць пазнавальную актыўнасць і інтэлектуальныя здольнасці вучняў;

сістэматызаваць і абагульніць веды вучняў па стылістыцы, культуры маўлення, гісторыі і тэорыі літаратуры, удасканаліць агульнавучэбныя ўменні і навыкі працы з літаратурным матэрыялам, развіваць спецыфічна творчыя здольнасці вучняў па стварэнні ўласнага творчага прадукту;

удасканаленне ўменняў і навыкаў аналізу мастацкага тэксту;

узбагачэнне тэарэтыка-літаратурнага тэзаўруса.

4. Вучні, якія асвоілі змест вучэбнай праграмы, павінны:

4.1. ведаць:

асноўныя тэрміны і паняцці ўсіх раздзелаў мовазнаўства;

этапы развіцця беларускай мовы, дзейнасць вядомых беларускіх лінгвістаў;

класіфікацыю гукаў, фанетычныя законы беларускай мовы, асаблівасці вымаўлення гукаў і спалучэнняў гукаў:

прыцыпы і асаблівасці беларускай графікі;

прыцыпы беларускага правапісу, змены і ўдакладненні некаторых правапісных нормаў сучаснай беларускай мовы;

шляхі размежавання амонімаў і мнагазначных слоў;
класіфікацыю слоўнікаў, лінгвістычныя слоўнікі і даведнікі;
функцыянальныя стылі беларускай мовы;
літаратурныя нормы;
спосабы словаўтварэння;
класіфікацыю часцін мовы, марфалагічныя прыметы пэўнай часціны мовы, сэнсавую і сінтаксічную ролю ў словазлучэнні, сказе, пераходных з’явы ў межах часцін мовы;
сінтаксічныя адзінкі і іх тыпы, сродкі сувязі частак сказа, сродкі і віды сувязі сказаў у тэксте;
сістэму правілаў беларускай пунктуацыі, функцыі знакаў прыпынку;
тэарэтыка-літаратурныя паняцці, неабходныя для аналізу мастацкіх твораў;
жанравыя асаблівасці творчых работ;
асаблівасці зместу і кампазіцыі, слоўнага афармлення водгуку ;
спецыфіку літаратурнай творчасці;

4.2. **умець:**

выконваць заданні рознага ўзроўню цяжкасці, у тым ліку нестандартныя заданні;
выконваць усе віды моўных разбораў;
карыстацца слоўнікамі і даведнікамі;
складаць слоўнікавыя артыкулы;
выяўляць спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай на розных моўных узроўнях (фанетычным, арфаэпічным, лексічным, граматычным);
перакладаць з рускай мовы тэксты, словазлучэнні, мнагазначныя словы, устойлівыя спалучэнні, захоўваючы спецыфіку беларускіх варыянтаў;
вызначаць стылі, тыпы, жанры тэкстаў, асноўныя стылявыя рысы;
выяўляць стылістычныя памылкі і прадухіляць іх у сваім маўленні;
вызначаць і аналізаваць характэрныя граматычныя асаблівасці часцін мовы;
выкарыстоўваць тэкстаўтваральныя і вобразна-выяўленчыя сродкі марфалагічнага ўзроўню ў аўтарскіх тэкстах розных тыпаў, стыляў, жанраў;
захоўваць граматычныя нормы пры пабудове словазлучэнняў і сказаў;
размяжоўваць сказы па мэце выказвання, мадальнасці, структуры, саставе, ускладненасці;
вызначаць віды дадanych частак і віды адносін паміж часткамі ў складаных сказах;
перадаваць чужую мову рознымі спосабамі;
выяўляць аўтарскую пазіцыю ў творы;
разумець падтэкст мастацкага твора;
аргументаваць уласныя ацэнкі герояў, падзей, твораў;
лагічна, змястоўна, пераканальна, творча выказвацца па пэўнай тэме ў пісьмовай форме;
аналізаваць мастацкія тэксты розных жанраў.

ГЛАВА 2
ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ
**Рэфлексія заключнага этапу рэспубліканскай алімпіяды
мінулага навучальнага года**

Агульныя звесткі аб беларускай мове

Месца беларускай мовы на лінгвістычнай карце свету. Этапы развіцця беларускай мовы. Месца і роля беларускіх мовазнаўцаў (Я.Карскі, В.Ластоўскі, Я.Лёсік, М.Байкоў, С.Некрашэвіч і інш.) у развіцці беларускай мовы. Беларуская мова сярод славянскіх моў. Спецыфічныя рысы беларускай мовы ў параўнанні з рускай.

Фанетыка. Арфаэпія. Графіка

Класіфікацыя гукаў. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні. Фанетычныя законы беларускай мовы. Склад. Складападзел. Націск. Фанетычная транскрыпцыя. Фанетычны разбор. Асаблівасці вымаўлення гукаў і спалучэнняў гукаў. Паняцце графікі. Графічныя сродкі. Графічныя сістэмы, якія былі распаўсюджаны на тэрыторыі Беларусі (кірыліца, лацінка, арабскае пісьмо). Прынцыпы і асаблівасці беларускай графікі. Алфавіт.

Арфаграфія

З гісторыі беларускай арфаграфіі. Роля Б.А.Тарашкевіча ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Сучасны стан арфаграфіі. Змены і ўдакладненні некаторых правапісных нормаў сучаснай беларускай мовы. Прынцыпы беларускага правапісу. Напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе. Напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе. Традыцыйныя напісанні. Дыферэнцыйныя напісанні.

Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія

Аманімія і полісемія. Шляхі размежавання амонімаў і мнагазначных слоў. Асаблівасці перакладу мнагазначных слоў. Сінонімы, антонімы, паронімы. Стылістычныя фігуры, створаныя на аснове сінаніміі, антаніміі, параніміі, і іх роля ў мастацкім тэксце. Устарэлыя словы. Новыя словы беларускай мовы. Запазычаная лексіка. Складаныя пытанні лексікалогіі. Фразеалагічнае багацце беларускай мовы. Спецыфіка перакладу ўстойлівых спалучэнняў. Сінанімічныя і антанімічныя фразеалагізмы. Прыказкі, прымаўкі, перыфразы, афарызмы. Нацыянальная адметнасць беларускай лексікі. Безэквівалентная лексіка. Адлюстраванне этнічных паняццяў (назвы святаў, народных страў, членаў сям'і, вопраткі, прадметаў побыту) у лексікалогіі і фразеалогіі. Фразеаграфія. З гісторыі лексікаграфіі. Класіфікацыя слоўнікаў. Слоўнікавы артыкул.

Стылістыка і культура маўлення

Стылістычная афарбоўка слова. Стылістычныя пласты лексікі. Функцыянальныя стылі беларускай мовы: асноўныя прыметы, жанры, сферы

выкарыстання. Літаратурныя нормы. Стылістычныя памылкі і іх прадухіленне.

Марфемная будова слова. Словаўтварэнне

Марфемы, іх характарыстыка і функцыі. Марфемны разбор. Тыпы і спосабы словаўтварэння. Слоўтваральныя мадэлі. Слоўтваральны разбор. Правапіс складаных слоў.

Марфалогія

Класіфікацыя часцін мовы. Пераходныя з’явы. Назоўнік. Род назоўнікаў. Варыянтныя формы. Несупадзенне формаў роду назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Лік назоўнікаў. Адзіночлікавыя і множналікавыя назоўнікі. Формы ліку і лексічнае значэнне слова. Несупадзенне формаў ліку назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Скланенне. Тыпы скланення. Правапіс канчаткаў назоўнікаў. Прыметнік. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ступені параўнання прыметнікаў. Формы ацэнкі і меры. Лічэбнік. Асаблівасці скланення і спалучэння з назоўнікамі. Няпэўна-колькасныя словы. Займеннік. Разрады займеннікаў. Скланенне займеннікаў. Дзеяслоў. Формы дзеяслова. Лексіка-граматычныя катэгорыі дзеясловаў. Правапіс суфіксаў і асабовых канчаткаў дзеясловаў. Дзеепрыметнік. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў. Асаблівасці перакладу формаў дзеепрыметнікаў з рускай мовы на беларускую. Дзеепрыслоўе. Утварэнне дзеепрыслоўяў. Правілы ўжывання дзеепрыслоўяў. Прыслоўе. Правапіс прыслоўяў і блізказначных спалучэнняў слоў. Прэдыкатыўныя прыслоўі. Службовыя часціны мовы. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове. Спецыфіка перакладу прыназоўнікавых словазлучэнняў з рускай мовы на беларускую. Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў. Разрады і функцыі часціц. Ужыванне і правапіс часціц не (ня) і ні. Марфалагічны разбор часцін мовы. Выклічнікі і гукапераймальныя словы.

Сінтаксіс і пунктуацыя

Словазлучэнне. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове. Сказ. Просты сказ. Галоўныя члены сказа. Тыпы дзейніка і выказніка. Каардынацыя дзейніка і выказніка. Даданыя члены сказа. Ускладнены сказ. Аднародныя і неаднародныя азначэнні. Адасобленыя члены сказа і знакі прыпынку пры іх. Пабочныя словы, словазлучэнні, сказы і знакі прыпынку пры іх. Устаўныя канструкцыі і знакі прыпынку пры іх. Аднасастаўныя сказы. Тыпы аднасастаўных сказаў. Непадзельныя сказы. Няпоўныя сказы. Парадак слоў у сказе. Функцыі парадку слоў. Сінтаксічны разбор простага сказа. Складаны сказ. Тыпы складаных сказаў. Віды даданых частак складаназалежнага сказа. Пунктуацыя ў складаным сказе. Сінтаксічны разбор складаных сказаў. Спосабы перадачы чужой мовы: простая мова, ускосная мова, няўласна-простая мова, цытаты. Тэкст як сінтаксічная адзінка. Тыпы тэксту. Сродкі тэкставай сувязі. Спосабы сувязі сказаў у тэксце.

Гісторыя і тэорыя літаратуры

Асноўныя напрамкі, стылі, жанры мастацкай літаратуры.

Выяўленчыя сродкі мастацкай выразнасці мовы. Прыёмы і сродкі. Стыль пісьменніка.

Вершаскладанне. Форма і змест. Рытм і рыфма. Віды стопаў і памераў у вершах. Падтэкст у паэтычных творах. Свабодны верш.

Літаратурныя алімпіядныя заданні

Сучасная беларуская літаратура: імёны, тэматыка, праблематыка. Літаратурны працэс у Беларусі на сучасным этапе. Агляд сучаснай беларускай прозы, паэзіі, драматургіі. Прыход у літаратуру новых імёнаў.

Паэты (пісьменнікі) – юбіляры.

Асаблівасці выканання алімпіядных заданняў па літаратуры.

Водгук на мастацкі твор

Водгук як від творчай работы, абумоўлены тэкстам для водгуку. Жанравыя асаблівасці водгуку. Крытэрыі ацэнкі водгуку. Водгук, рэцэнзія, нарыс і эсэ. Іх жанравыя адрозненні.

Асаблівасці кампазіцыі водгуку. Уступ – асноўная частка – заключэнне. Узаемазалежнасць структурных частак творчай работы. Суадносіны ўступу і заключэння, іх сэнсавая сувязь.

Выяўленне асноўнай тэматыкі і праблематыкі твора: правільнае разуменне тэмы і праблемы твора. Аўтарская пазіцыя ў творы: дакладнасць вызначэння і абгрунтаванне аўтарскай пазіцыі.

Зместавае напаўненне водгуку і дакладная інтэрпрэтацыя тэксту. Суадносіны асабістых уражанняў і літаратуразнаўчага аналізу ў водгуку. Прызначэнне і роля цытат.

Моўнае і кампазіцыйнае афармленне водгуку: прадуманасць кампазіцыі, багацце, разнастайнасць моўных сродкаў, дакладнасць словаўжывання.

Удасканаленне ўмення бачыць вобразна-выяўленчую ролю сродкаў паэтычнага сінтаксісу ў лірычным творы.

Творчы характар работы: арыгінальнасць, дакладнасць, навуковы круггляд, наяўнасць цікавай формы і яе поўная рэалізацыя.

Асаблівасці аналізу лірычных і праяічных твораў.

Практыкум. Аналіз гатовых водгукаў адпаведна крытэрыям ацэнкі рэспубліканскай алімпіяды. Развіццё ўмення абгрунтаваць сваю думку наконт адпаведнасці крытэрыям.

Практыкум. Напісанне водгуку на лірычны твор. Удасканаленне ўмення суадносіць літаратуразнаўчы аналіз і асабістыя ўражанні ў водгуку. Выпрацоўка ўмення суадносіць змест і аб'ём водгуку.

Узаемаправерка і аналіз падрыхтаваных тэкстаў водгукаў згодна дадзеным крытэрыям.

Практыкум. Напісанне водгуку на праяічны твор. Удасканаленне ўмення суадносіць літаратуразнаўчы аналіз і асабістыя ўражанні ў водгуку. Выпрацоўка ўмення суадносіць змест і аб'ём водгуку.

Узаемаправерка і аналіз падрыхтаваных тэкстаў водгукаў згодна дадзеным крытэрыям.